

DOI: 10.7596/taksad.v7i1.1418

Citation: Kesgingöz, H. (2018). Türkiye İçin Gümrük Birliği'ne Alternatif Bir Pazar: İslam İşbirliği Teşkilatı. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(1), 710-732. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i1.1418>

Türkiye İçin Gümrük Birliği'ne Alternatif Bir Pazar: İslam İşbirliği Teşkilatı

An Alternative Market to European Union for Turkey: The Organization of Islamic Cooperation

Hayrettin Kesgingöz¹

Abstract

Increasing competition in the world by the help of globalization has directed countries to cooperation with other countries and interregional organizations. Nowadays competition in foreign trade is becoming more and more challenging due to globalization process and countries use the most important alternatives, economic integrations to export and import. The new idea of creating new regional alternatives to increase foreign trade for Turkey is becoming more important day by day. Organization of Islamic Cooperation (OIC) which is being created under the leadership of Turkey has an important share on Turkish foreign trade after G20, OECD and Customs Union. Though OIC has occupied an important place in Turkish foreign trade it is least known and this study searches whether OIC can become an alternative in future. In order to answer this question, the performance analysis of foreign trade was conducted with the help of macroeconomic indicators while the analysis of foreign trade compliance was held with the help of international foreign trade indices. As a result of foreign trade compliance analysis it is concluded that importance of Organization of Islamic Cooperation is increasing every day. Though foreign trade between Turkey and Customs Union reduced, foreign trade between Turkey and OIC increased and that result shows that Turkey turns his face to markets of OIC. However foreign trade between Turkey and OIC can just be alternative to Custom union in further years.

Keywords: International economic organizations, Organization of Islamic Cooperation, Customs union, International trade, Performance analysis, Compliance analysis.

---

¹ Dr. Öğr. Ü., Karabük Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, Türkiye. E-mail: hayrettinkesgingoz@karabuk.edu.tr

Öz

Küreselleşmeyle birlikte dünyada artan rekabet ortamı 2008 küresel ekonomik krizinden sonra dünya ülkelerini ülkeler ve bölgeler arası işbirliğine doğru yöneltmiştir. Küreselleşme sürecinde dış ticarete rekabetin her geçen gün zorlaştığı bir dönemde bugün ülkeler, dış ticareti gerçekleştirmek için en önemli seçenekleri olan ülkeler ve bölgesel arası ekonomik bütünleşmeleri kullanmaktadırlar. Yeni yeni bölgesel ekonomik bütünleşmelerle dış ticareti arttırmak için alternatifler oluşturma düşüncesi, Türkiye için önemli hale gelmektedir. Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Türkiye'nin dış ticaretinde G-20, OECD ve Gümrük Birliği (GB) ile dış ticaretinden sonra en önemli paya sahiptir. Bu çalışmada Türkiye'nin dış ticaret payında önemli sırada yer almasına rağmen az bilinen uluslararası ekonomik kuruluşlardan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın zamanla Gümrük Birliğine alternatif olup olmayacağı sorusuna cevap aranmıştır. Bu soruya cevap verebilmek için çalışmada dış ticaretin performansı analizi makroekonomik göstergeler ve dış ticaretin uyum analizi ise uluslararası dış ticaret endeksleri yardımıyla yapılmıştır. Dış ticaretin performans analizi ve dış ticaretin uyum analizi sonucunda Türkiye için İslam İşbirliği Teşkilatı'nın önemi her geçen gün artmaktadır. Türkiye'nin Gümrük Birliğiyle olan dış ticaretinin azalmasının aksine İslam İşbirliği Teşkilatı ile dış ticaretinin artması Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı alternatif pazarına yöneldiğini göstermektedir. Fakat Türkiye ile İslam İşbirliği Teşkilatı arasındaki dış ticaret ancak zamanla Gümrük Birliğine iyi bir alternatif olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ekonomik kuruluşlar, İslam İşbirliği Teşkilatı, Gümrük birliği, Uluslararası ticaret, Performans analizi, Uyum analizi.

1. GİRİŞ

Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomiler için küreselleşmenin etkisiyle artan rekabet ortamında dış ticaret artışı sağlamanın en önemli yollarından birisi uluslararası ekonomik kuruluşlardır. Mevcut kuruluşlardan ziyade yeni kuruluşlar için alternatif oluşturmak dış ticaret ve ülke geliri için önemlidir. Bu yüzden gelişmekte olan ülkeler hem üye oldukları uluslararası ekonomik kuruluşlarla dış ticaretini gerçekleştirmek hem de alternatif ekonomik kuruluş oluşturup artan rekabet ortamında avantaj sağlamalıdır. Her geçen gün uluslararası ekonomik kuruluşların önemi daha da ortaya çıkmaktadır.

Türkiye için en önemli ve eski ekonomik kuruluşlardan birisi olan Avrupa Birliği ile ilişkiler 1959 yılında başlamış, 1 Ocak 1996 Gümrük Birliği anlaşması ile dış ticarete Avrupa Birliği ülkeleri tarafından tanınmasına rağmen yaklaşık yarım yüzyıldan beri inişli çıkışlı bir seyirle Türkiye Avrupa Birliğine tam üye olmak için çalışmalarına devam etmektedir (Ülger 2016:74) (Erhan vd. 2016:8). 2012 ve sonrasında tartışılmaya başlanılan Gümrük Birliği, Türkiye'yi ekonomik kuruluşlar bakımından yeni yeni arayışlara yöneltmiş ya da üye olunan ekonomik kuruluşlara ağırlık verilmesini gündeme getirmiştir. Bu yeni arayışlar yeni ekonomik kuruluşlarla birlikte dış ticaretin seyrini Türkiye için Avrupa ekseninden Asya-Avrasya eksenine doğru kaydırmıştır. Bu ekseninde yer alan ve Türkiye'nin öncülüğünde oluşturulan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Türkiye'nin ihracat payında G-20, OECD ve Gümrük Birliği'nden sonra dış ticarete en önemli paya sahip 4. Kuruluşur (Kesgingöz 2017:24).

Bu çalışmanın amacı, Türkiye için İslam İşbirliği Teşkilatı'nın zamanla Gümrük Birliği'ne alternatif bir pazara dönüşüp dönüşmeyeceği sorusuna cevap aramaktır. Bu çalışmada İslam İşbirliği Teşkilatıyla olan dış ticaretimiz Gümrük Birliğiyle karşılaştırmalı olarak performans ve uyum analiziyle değerlendirilmiştir. Performans analizinde Türkiye'nin Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı ile yaptığı toplam ihracat, ihracat büyüme hızı, toplam ithalat, ithalat büyüme hızı, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranına bakılmıştır. Uyum analizi için ise uluslararası endekslerden konsantrasyon, çeşitlendirme,

ticaret yapılarındaki benzerlik, tamamlayıcılık ve ihracatın ithalatı karşılama endeksi kullanılmıştır. Dış ticaretin performans ve uyum analizi ile bu soruya cevap aranmıştır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ekonomik bütünleşmeler, Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı kavramsal olarak tanımlanmış ve ardından konu ile ilgili literatür taraması ikinci bölümde yapılmıştır. Üçüncü bölümde Türkiye'nin Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı ile gerçekleştirdiği dış ticaretin performans analizi yapılmıştır. Son olarak dördüncü bölümde ise oluşturulan Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı kuruluşlarının dış ticaretlerinin uyum analizi uluslararası endeksler yardımıyla yapıp sonuç bölümüyle çalışma tamamlanmıştır.

2. EKONOMİK BÜTÜNLEŞMELER – GÜMRÜK BİRLİĞİ – İSLAM İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI'NIN KAVRAMSAL OLARAK TANIMLANMASI VE EKONOMİK BÜTÜNLEŞMENİN ÖNEMİ

Ekonomik bütünleşme kavramı ile Viner (1950)'in "The Customs Union Issue" (Gümrük Birliği Tartışması) makalesinden sonra ilgilenilmeye başlanmıştır. 1965 yılında Tinbergen ise ekonomik bütünleşmeyi uluslararası ekonomik işbirliğinin en uygun düzeye çıkarılması şeklinde tanımlamıştır (Maksimova 1976:32-36). Balassa (1976:17)'da ilave olarak faktör serbestliğine sahip olunması, politikaların uyumlu olması ve faktörlerinin hepsinin birleşmesi şeklinde tanımlamayı geliştirmiştir. Mikic (1998:88) ise, ticaret yapan ulusal ekonomilerin birbirleriyle bütünleşmesi olarak tanımlamıştır. Ekonomik bütünleşme kavramı ile ilgili farklı tanımlamalar literatürde olmasına rağmen bu kavram için uzlaşmaya varılan üç temel özellik tespit edilmiştir. Bunlardan ilki iş bölümü, ikincisi faktörlerin serbest dolaşımı ve üçüncüsü ise ayrıcalıklı olmayan uygulamaların olmasıdır. Türkiye bu kavram ile 1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği anlaşmasıyla tanışmıştır (Bakkalcı, 2002:40, Dura vd. 2007:6).

Gümrük Birliği kavramı, iki veya daha fazla ülkenin aralarında gümrük tarifeleri uygulamayarak iki ülke pazarında malların serbest dolaşımını sağlayıp, kendileri dışındaki ülkelere gümrük tarifesi uygulaması olgusudur. Üye ülkeler arası ticarete miktar kısıtlamaların kaldırılıp serbest ticaret anlaşmasına ilaveten üçüncü ülkelere yönelik gümrük tarifelerinin uygulandığı bütünleşme modelidir (Çak vd. 2007:39). Avrupa Birliği ülkeleri olan Belçika, Fransa, Hollanda, Lüksemburg, Almanya, İtalya, Danimarka, Birleşik Krallık, İrlanda, Yunanistan, Portekiz, İspanya, Avusturya, Finlandiya, İsveç, Çekya, Estonya, Güney Kıbrıs, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya, Slovenya, Bulgaristan, Romanya, Hırvatistan ayrıca Andora, San Marino gibi Avrupa Birliği komşu ülkelerinin oluşturduğu Gümrük Birliği süreci 1 Ocak 1996 tarihinde başlamıştır (www.ab.gov.tr)[Erişim: 20.09.2017]. Gümrük Birliğine üye ülkeler için dış ticaret refah arttırıcı etki sağlarken, üye olmayan üçüncü dünya ülkeleri için dış ticaret refahı azaltıcı etkiye sahiptir (Temiz, 2009: 118). Türkiye'nin, Avrupa Birliğine girme çabasının altında ekonomik, politik ve sosyal nedenler bulunmaktadır. Avrupa Birliği için de Türkiye, coğrafi yakınlık ve stratejik konum açısından birliğe dahil edilebilecek önemli bir üyedir (Dura vd. 2007:6). Gümrük Birliğinin dış ticaret üzerine etkileri birlik içerisinde verimliliğin, birliğin pazarlık gücünün, ekonomik büyüklüğün, üye ülkeler arasındaki ticaretin, rekabetin, teknolojinin ve yatırımların artmasını sağlar (Yıldırım vd. 2007:142).

Eski adı İslam Konferansı Teşkilatı olan ve 1969 yılında kurulan İslam İşbirliği Teşkilatı ise 2011 yılında Kazakistan-Astana'da alınan karar ile günümüzdeki haline dönüşmüştür. Teşkilatın amacı İslam dünyasının çıkarlarını korumak için üye ülkeler arasındaki iş birliği ve dayanışmayı arttırmaktır. Ayrıca İslam ülkelerinin birlik içerisinde hareket etmesine yardımcı olmaktadır. Türkiye'nin kurucusu olduğu teşkilatın 57 üyesi bulunmaktadır (www.mfa.gov.tr) [Erişim: 20.09.2017]. Diğer üyeler ise; Afganistan, Arnavutluk, Azerbaycan, Bahreyn, Bangladeş, Benin, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Brunei, Burkina-Faso, Cezayir, Cibuti, Çad, Endonezya, Fas, Fildişi Sahili, Filistin, Gabon, Gambiya, Gine, Gine Bissau, Guyana, Irak, İran, Kamerun, Katar, Kazakistan, Kırgızistan, Kornorlar, Kuveyt, Libya, Lübnan, Maldivler, Malezya, Mali, Mısır, Moritanya, Mozambik, Nijer, Nijerya, Özbekistan, Pakistan, Senegal, Sierra Leone, Somali, Sudan, Surinam, Suudi

Arabistan, Tacikistan, Togo, Tunus, Türkmenistan, Uganda, Umman, Ürdün, Yemen'dir. Suriye'nin üyeliği ise savaş durumu nedeniyle askıya alınmıştır. Çok geniş bir coğrafyada faaliyet gösteren ekonomik bir kuruluştur. Türkiye uzun yıllardır İslam İşbirliği Teşkilatı ile dış ticaret faaliyetlerinde bulunmaktadır (www.mfa.gov.tr)[Erişim: 20.09.2017]. Birleşmiş Milletlerden sonra hükümetler arası oluşturulan en geniş kapsamlı ve 57 üye ülkeyle Müslüman dünyanın bir araya geldiği tek uluslararası ekonomik kuruluştur. Bu kuruluş İslam içi ekonomik ilişkilerin gelişmesinin sağlanmasını amaçlamaktadır.

İster Gümrük Birliği olsun ister İslam İşbirliği Teşkilatı olsun oluşturulan bu uluslararası ekonomik kuruluşlar ülke ekonomisinde dış ticareti arttırıcı ve saptırıcı etkilerde bulunmaktadır. Dış ticaretin gerçekleşmesi ekonomideki üretimin, tüketimin, yatırımların, refahın, teknolojik ilerlemenin, gelir dağılımının, rekabetin ve araştırma geliştirmenin artması anlamını taşır. Uluslararası ekonomik kuruluşlar, ülke için hangi olumlu etkilere sahipse o uluslararası ekonomik kuruluşla olan dış ticaret devam ettirilmelidir. Bu etkilerden dolayı uluslararası ekonomik kuruluşlarla yapılan dış ticaret her ülke için daha da önemli hale gelmektedir.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Gümrük Birliği'ne alternatif bir pazar olup olmamasıyla ilgili bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışma hem literatürdeki bu eksikliği tamamlayacak hem de İslam İşbirliği Teşkilatı ve Gümrük Birliği ile ilgili çalışmalara yön göstermesiyle literatüre katkı niteliğindedir. Literatürdeki çalışmalar genellikle İslam İşbirliği Teşkilatı'nın özellikleri ve dış ticaretin yönüyle ilgilidir.

Bu çalışmalardan Sevgin ve Çağlar (2017:221) sosyo-demografik ve ekonomik değişkenler kullanarak, veri zarflama analizi ve topsis yöntemi ile 2013 yılı baz alınarak İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkeleri karşılaştırmışlardır. Çalışma sonucunda sosyo-ekonomi, ekonomik ve sosyo-demografik modellerde en etkin ülken Katar olarak belirlenmişken Türkiye sosyoekonomik modelde 42. sırada, ekonomik modelde 30. sırada ve sosyo-demografik modelde de 8. sırada yer almıştır.

Feshari (2016:97) çalışmasında 1994-2014 döneminde, weibul dağılımı ile İslam İşbirliği Teşkilatına üye 25 ülke için enflasyon oranı, krediler, yatırımlar, petrol fiyatı ve gelirin ekonomik büyümeye katkısı araştırılmıştır. Çalışma sonucunda İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 25 ülke için yatırımların artması ekonominin büyümesinde ve genişlemesinde yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Işık vd. (2016:46) çalışmalarında panel veri analizi yöntemiyle, 2002-2014 dönemini kapsayacak şekilde İslam İşbirliği Teşkilatı'ndaki 30 ülke için terörün kamu harcamalarını Afganistan, Bahreyn, Bangladeş, Katar, Mısır, Pakistan ve Uganda ülkeleri için pozitif etkilerken; Azerbaycan, Cezayir, Endonezya ve Ürdün ülkeleri için ise negatif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Arslan (2014:179) çalışmasında İslam ülkeleri arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi için neler yapılmasıyla ilgili bilgiler vermiştir. Çalışma sonucunda İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerin ticari işbirliğini güçlendirmek için, yatırım ortamının iyileştirilmesi, yasal düzenlemelerin yapılması, ticareti kolaylaştırıcı yeni projelerin geliştirilmesinin yanı sıra, özel sektörün de, ekonomik ve ticari faaliyetlere katılması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Aktakas vd. (2014:69) çalışmalarında panel veri analizi ile 2000-2009 yılları arası için İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 27 ülke için emek verimliliğini etkileyen faktörler üzerine çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye 27 ülke ekonomisindeki gelişmeler, bilgi çağındaki gelişmelerle uyumlu bulunmuştur.

Akgül (2013:83) çalışmasında panel çekim modeli kullanarak 2002-2012 yılları veri setini kullanarak Türkiye ile İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dış ticaretinin potansiyelini değerlendirmiştir. Çalışma sonucunda Türkiye'nin dış ticaretinde en önemli sorunun mesafe olduğu belirtilmiştir. Ayrıca analiz sonuçlarına göre 22 ülke ile

Türkiye potansiyelinin altında dış ticaret işlemleri gerçekleştirirken 10 ülke ile de potansiyelinin üstünde dış ticaret işlemleri gerçekleştirmektedir.

Tireli vd. (2013:61) çalışmalarında İslam İşbirliği Teşkilatı ve Türkiye'nin sosyal göstergelerini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda sağlık, eğitim ve istihdam ve insani gelişim endeksi arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Son olarak Mohamad ve Said (2011:90) çalışmalarında 2003-2007 dönemi boyunca İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye olan 54 ülkenin makroekonomik performanslarını ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında çıktı yönlü model kullanarak incelemişlerdir. Çalışma sonucunda ölçeğe göre getiri İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkelerden Azerbaycan, Burkina Faso, Çad, Libya, Guyana, Katar ve Uganda da etkinken, Türkiye, İran ve Yemen için ise az etkin sonucuna ulaşmışlardır.

4. DIŞ TİCARETİN PERFORMANS ANALİZİ

Dış ticaret, ülkeler veya devletler arasındaki mal mübadelesi şeklinde tanımlanmaktadır (Haberler 1970). Yurtiçinde üretilen malların belirli bir bedel karşılığında yurt dışına satılmasına ihracat, başka ülkelerden üretilmiş malların belirli bir bedel ödenip yurtiçine getirilmesine ise ithalat denilmektedir. İhracat ve ithalat olarak sınıflandırılan dış ticaret; ülkelerin büyüme ve kalkınmalarında, gelirlerinin artmasında ve refah düzeylerinin yükselmesinde son derece önemlidir. Ülkeler için bu kadar önemli olan dış ticaretin hangi ülkeler için ne kadar olumlu olduğunun analizi dış ticaret performans analizi ile gerçekleşmektedir. 2008 yılında dünyada yaşanan küresel finansal krizin olumsuz etkileri, 2012 ve sonraki yıllarda tartışılmaya başlanan Gümrük Birliği konusu Türkiye için alternatif pazarlara yönelmenin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Türkiye'nin en önemli pazar alternatiflerinden bir tanesi olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın iyi bir alternatif olup olmayacağı sorusuna cevabı dış ticaret performans analizi ile verilmektedir. Dış ticaretin performans analizini ihracat ve ithalat payları, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi makro ekonomik göstergelerle analiz gerçekleşmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dış ticaret performans analizi için sırasıyla Gümrük Birliği ile karşılaştırmalı olarak iki uluslararası ekonomik kuruluşun ihracat ve ithalat payları Tablo 1'de değerlendirilmiştir.

Tablo 1. Türkiye'nin Gümrük Birliği (GB) Ve İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) İle Gerçekleştirdiği Dış Ticaretinin Payları (%)

GB		İİT		
Yıllar	İhracat Payı	İthalat Payı	İhracat Payı	İthalat Payı
1996	54,21	55,81	17,84	12,81
1997	51,30	53,81	16,06	10,78
1998	55,01	55,09	16,28	9,23
1999	58,13	55,41	14,90	10,03
2000	56,48	52,39	12,86	11,60
2001	56,09	47,93	13,39	13,38

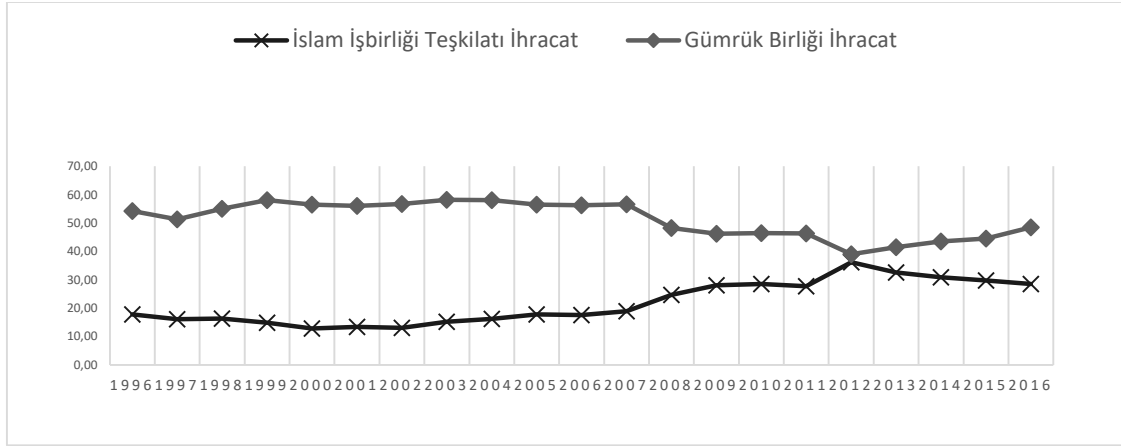
2002	56,73	49,85	13,10	7,27
2003	58,15	50,70	15,25	7,82
2004	58,10	49,34	16,17	7,28
2005	56,53	45,20	17,78	8,34
2006	56,29	42,59	17,55	9,81
2007	56,64	40,26	18,93	10,20
2008	48,26	36,89	24,69	10,92
2009	46,24	40,17	28,03	9,48
2010	46,48	39,02	28,51	11,97
2011	46,39	37,97	27,67	13,04
2012	38,96	37,06	36,22	13,40
2013	41,53	36,74	32,52	12,75
2014	43,47	36,66	30,85	12,02
2015	44,49	37,97	29,71	10,81
2016	47,95	39,02	28,92	11,66

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

Tablo 1'deki Türkiye'nin Gümrük Birliği ile olan ihracat payı 1996 yılından 2008 yılına kadar %50'lerin üzerinde seyrederken, 2008 küresel finansal krizin de etkisiyle ihracat payı %50'nin altına düşmüş ve 2016 yılı da dahil olmak üzere bir daha %50 seviyesine ulaşamamıştır. Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı ile olan ihracat payında ise 1996 yılından 2008 yılına kadar Gümrük Birliğinin neredeyse üçte biri kadar olan payı 2008 kriziyle birlikte artış göstermiştir. Bu artış 2008 ve sonrasında da neredeyse %20'ler seviyesinden %30'lar seviyesine kadar bir artıştır. 2012 yılı ihracatta zirve yılıdır. Bu yılda Gümrük Birliği ihracat payı %38 iken İslam İşbirliği Teşkilatı payı % 36'dır. 2012 ve sonrası yıllarda 2008 krizinin etkisinin Avrupa'da geçmesiyle birlikte Gümrük Birliği'nin payı yeniden artış trendine girmiştir. Gümrük Birliği'nin 2013 ve sonrasında %40'lar seviyesinde olan ihracat payı İslam İşbirliği Teşkilatında % 30'lar seviyesindedir. Tablo bir bütün olarak değerlendirildiğinde daha önce Gümrük Birliği'nin üçte biri kadar ihracat payına sahip olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın payı dünya ticaret ekseninin Avrupa'dan Avrasya'ya doğru kaymasının etkisiyle 2016 yılına gelindiğinde 1,5 katına ulaşmıştır. Türkiye'nin dış ticaretteki payı Gümrük Birliği'nden İslam İşbirliği Teşkilatı'na doğru kaymıştır.

Tablo 1'deki Türkiye'nin Gümrük Birliği ile olan ithalat payı 1996 yılında %50 seviyesinde iken 2001 ve 2002 yıllarında %50'nin altında gerçekleşmiştir. 2003 yılından itibaren %50'nin altına ve 2009 yılından 2016 yılı da dahil itibaren de %40'ın altına gerilemiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı ithalat payına bakarsak; 1996 yılında % 12

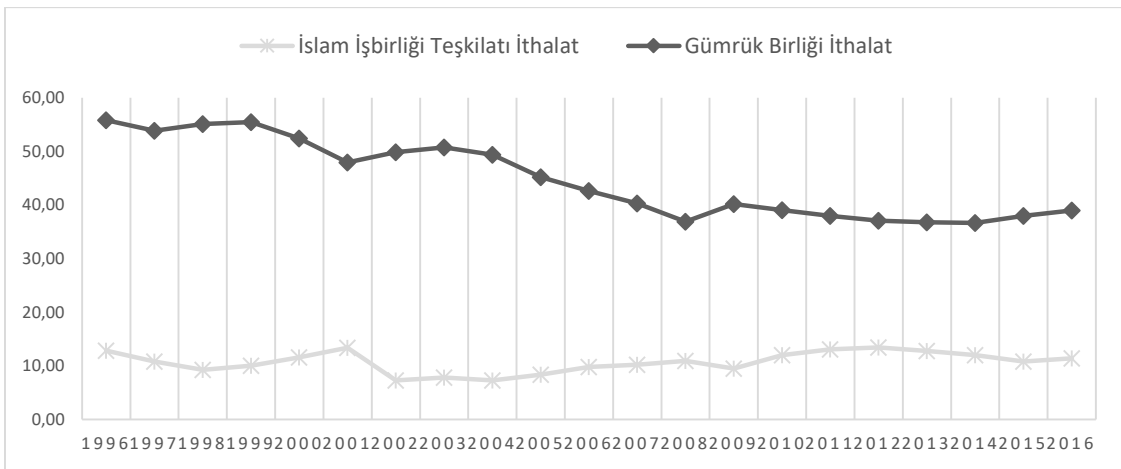
seviyesinde iken 2016 yılında da neredeyse % 12 seviyesindedir. Gümrük Birliği'ndeki ithalattaki azalış İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ithalatına yansımamıştır. Bu durum Türkiye'nin ihracatının Gümrük Birliği ülkeleriyle olan mal ithalatına bağlı olmasındandır. Ayrıca İslam İşbirliği Teşkilatı'nda Türkiye kurucu ülke durumunda olduğu için ihracatta söz sahibidir. İslam İşbirliği Teşkilatı'ndaki ülkelere de bakacak olursak Türkiye örgüt içerisinde en gelişmiş ülkelerden bir tanesidir. Tablo 1'deki Türkiye'nin Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı ile olan ihracat paylarının açıklamalarını görsel olarak destekler bir şekilde Grafik 1'de gösterilmiştir.

Grafik 1. Türkiye'nin Uluslararası Ekonomik Kuruluşlarla Yaptığı İhracatın Payları

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

İhracat paylarının dağılımı Grafik 1'den görüldüğü gibi Gümrük Birliği'nin payı zamanla azalırken İslam İşbirliği Teşkilatı'nın payı zamanla artmıştır. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ihracat payı 2012 yılında % 36 ile zirve yılı iken 2012 ve sonrasında azalmış ve 2016 yılındaki payı ise % 28'e kadar inmiştir. Bu azalışın nedeni 2012 ve sonrasında Türkiye'nin yeni yeni pazarlar oluşturmasıdır. Bu yeni pazarlardan birisi de 2012 sonrasında ağırlık verilen D-8 ülkeleridir. İhracat payları grafiğini gördükten sonra ithalat payları da Grafik 2'de gösterilmiştir.

Grafik 2. Türkiye'nin Uluslararası Ekonomik Kuruluşlarla Yaptığı İthalatın Payları

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

Grafik 2’de ithalat paylarında Gümrük Birliği’nde azalışlar yaşanırken İslam İşbirliği Teşkilatı ile ithalat payları pek fazla değişmemiş, azalışlar İslam İşbirliği Teşkilatına artış şeklinde yansımamıştır. Performans analizini gerçekleştirmek için Türkiye’nin Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı ile yaptığı toplam ihracatı ve toplam ithalatı Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. GB-İİT’nin İhracat ve İthalatı (Bin ABD Doları)

GB		İİT		
Yıllar	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1996	12.590.475	24.349.181	4.142.965	5.587.347
1997	13.470.875	26.127.526	4.217.681	5.233.492
1998	14.837.062	25.296.961	4.391.457	4.238.146
1999	15.454.135	22.537.831	3.961.428	4.078.474
2000	15.688.009	28.552.276	3.573.099	6.320.881
2001	17.575.678	19.840.787	4.196.595	5.539.877
2002	20.457.907	25.698.221	4.725.287	3.749.777
2003	27.479.360	35.156.836	7.204.574	5.422.493
2004	36.698.919	48.130.900	10.214.345	7.098.998
2005	41.532.953	52.781.362	13.061.019	9.741.049
2006	48.148.628	59.447.587	15.007.499	13.689.148
2007	60.754.022	68.472.309	20.310.574	17.354.351
2008	63.719.097	74.513.444	32.596.965	22.051.265
2009	47.228.119	56.616.302	28.626.586	13.357.101
2010	52.934.452	72.391.053	32.469.556	22.200.530
2011	62.589.257	91.439.406	37.325.434	31.417.773
2012	59.398.377	87.657.462	55.218.487	31.690.284
2013	63.039.810	92.457.992	49.370.615	32.074.294
2014	68.514.370	88.783.651	48.625.211	29.107.197

2015	63.998.494	78.681.346	42.737.552	22.406.807
2016	68.343.908	77.501.203	41.232.470	23.178.330

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

Tablo 2’de İslam İşbirliği Teşkilatı’nın 1996 yılındaki ihracatı Gümrük Birliği’nin ihracatının neredeyse üçte biri kadardır. Yıllar geçtikçe Türkiye’nin yeni pazar arayışlarının da etkisiyle ihracat, İslam İşbirliği Teşkilatı’yla daha da artmıştır. 2012 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı ile yapılan ihracat zirve seviyesinde iken Gümrük Birliği’yle başa baş bir ihracat değeri söz konusudur. İslam İşbirliği Teşkilatı 2016 yılı ihracat değeri Gümrük Birliği’nin ihracat değerinin yaklaşık olarak % 60’ını oluşturmaktadır. 2012 sonrasında İslam İşbirliği Teşkilatı’nın ihracat değerlerinin azalmasında Türkiye’nin yeni pazarlara yönelmesinin rolü büyüktür. 2012 ve sonrasında D-8 ülkeleriyle yapılan ihracat bu azalmanın önemli faktörlerindedir. İthalat değerleri ise 1996 yılındaki Türkiye’nin Gümrük Birliği ile olan ithalatı İslam İşbirliği Teşkilatı’nın yaklaşık 5 katıdır. 1996 yılından 2016 yılına gelindiğinde ise İslam İşbirliği Teşkilatı’nın ithalatı Gümrük Birliği ile ithalatının yaklaşık 3 katıdır. İthalat rakamlarından görülüyor ki İslam İşbirliği Teşkilatı ile olan Türkiye’nin ithalatı da ihracatı gibi dünya eksenindeki ticaretin Avrupa’dan Asya’ya kaymasının da etkisiyle İslam İşbirliği Teşkilatı lehine doğru kaymıştır. Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı’nın toplam ihracat ve toplam ithalat değerlerine baktıktan sonra performans analizini tamamlamak için dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. GB ve İİT’nin Dış Ticaret Dengesi (Bin ABD Doları)-Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD Doları)-İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

Yıllar	GB			İİT		
	Dış Dengesi (Bin ABD Doları)	Ticaret Hacmi (Bin ABD Doları)	Dış Ticaret Karşılama Oranı (%)	Dış Dengesi (Bin Doları)	Ticaret Hacmi ABD(Bin Doları)	Dış Ticaret Karşılama Oranı (%)
1996	-11.758.706	36.939.657	51,71	-1.444.382	9.730.313	74,15
1997	-12.656.651	39.598.401	51,56	-1.015.811	9.451.173	80,59
1998	-10.459.899	40.134.023	58,65	153.311	8.629.603	103,62
1999	-7.083.697	37.991.966	68,57	-117.046	8.039.901	97,13
2000	-12.864.267	44.240.286	54,94	-2.747.782	9.893.981	56,53
2001	-2.265.109	37.416.466	88,58	-1.343.282	9.736.472	75,75
2002	-5.240.314	46.156.127	79,61	975.510	8.475.065	126,02
2003	-7.677.476	62.636.195	78,16	1.782.082	12.627.067	132,86

2004	-11.431.981	84.829.819	76,25	3.115.347	17.313.342	143,88
2005	-11.248.409	94.314.315	78,69	3.319.970	22.802.068	134,08
2006	-11.298.959	107.596.215	80,99	1.318.351	28.696.646	109,63
2007	-7.718.287	129.226.331	88,73	2.956.224	37.664.925	117,03
2008	-10.794.348	138.232.541	85,51	10.545.700	54.648.230	147,82
2009	-9.388.183	103.844.421	83,42	15.269.484	41.983.687	214,32
2010	-19.456.601	125.325.505	73,12	10.269.026	54.670.085	146,26
2011	-28.850.149	154.028.664	68,45	5.907.661	68.743.207	118,80
2012	-28.259.085	147.055.839	67,76	23.528.202	86.908.771	174,24
2013	-29.418.182	155.497.803	68,18	17.296.321	81.444.909	153,93
2014	-20.269.280	157.298.021	77,17	19.518.014	77.732.409	167,06
2015	-14.682.852	142.679.840	81,34	20.330.745	65.144.359	190,73
2016	-9.157.295	145.845.111	88,18	18.054.140	64.410.800	177,89

Kaynak: TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

Tablo 3'te Gümrük Birliği'nin dış ticaret dengesi yıllar itibariyle hep negatiftir. Bu durum ithalatın ihracat değerinden büyük olduğunun göstergesidir. Türkiye'nin dış ticaretinde ithalatın devamlı ihracattan büyük olması ithalatın gelir esnekliğinin yüksek olduğu anlamına gelir. İthalata bağımlı bir seyir izlemektedir. Gümrük Birliği'nin süreklilik arz eden bir dış ticaret açığının oluşması dış borçların artması ve açığın maliyetini yıllar itibariyle yükseltmektedir. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dış ticaret dengesine bakarsak 1996 yılından ilk 6 yıl içerisinde 5 kez negatif değer almasına rağmen daha sonraki yıllarda her zaman pozitif değer almıştır. 2002 ve sonrasında net ihracat söz konusudur. Dış ticaret dengesindeki değişimin hızı dış ticaret hacminin değişiminin hızından büyüktür. Dış ticaret dengesinin değişiminin hızının yüksek olması dış ticaret fazlası vermekle ilgilidir. Ayrıca bu durum istikrarlı ekonomik büyüme oranlarının gerçekleşmesinin nedenidir. Dış ticaret hacimlerine bakarsak Gümrük Birliği'nin 1996 yılındaki dış ticaret hacmi İslam İşbirliği Teşkilatı'nın dış ticaret hacminin yaklaşık 4 katı iken bu durum 2016 yılında yaklaşık 2.5 katına kadar düşmüştür. Gümrük Birliği'nin dış ticaret dengesi ve dış ticaret hacmi ithalat gibi benzer bir seyir ortaya koymaktadır. Gümrük Birliği'nin ihracatın ithalatı karşılama oranlarında 2001, 2008 kriz yılları ve 2016 yılı da darbe teşebbüsü yılı olduğu için bu yıllarda ihracatın ithalatı karşılama oranı %80 seviyesinin üzerindedir. Çünkü bu yıllarda ithalat ihracattan daha fazla azalmış aradaki makas farkı ihracat lehine gerçekleşmiştir. İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ihracatın ithalatı karşılama oranına bakarsak 2009 yılında % 214 ile zirvededir. 1996 yılından 2016 yılına kadar ki süreçte sadece 5 yıl dış ticaret dengesindeki negatif durum nedeniyle %100'ün altında gerçekleşmiştir. Diğer yıllarda ise İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ihracatın ithalatı karşılama oranı her zaman % 100'ün üzerinde net ihracat fazlası vererek süreklilik sağlamıştır. Hatta ithalattaki azalmaların boyutu arttıkça ihracatın ithalatı karşılama % 200'ler seviyesine dahi yaklaşmaktadır. 2002

yılından 2016 yılına kadar ihracatın ithalatı karşılama oranı % 100'ün üzerinde seyretmektedir. 2002 sonrasında 14 yıl istikrarlı bir şekilde ihracat fazla vermektedir. Dış ticaret dengesi ihracat bazlı artmaktadır. Süreklilik arz eden bir dış ticaret fazlası söz konusudur. 2002 yılından 2016 yılına kadar istikrarlı bir şekilde ihracatın ithalatı karşılama oranı % 100'ün üzerinde gerçekleşmiştir. Bu tablo Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'na ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir.

5. DİŞ TİCARETİN UYUM ANALİZİ

Dış ticaretin uyum analizi ise ekonomik kuruluşların performansının değerlendirilmesi için dış ticaret literatüründe kullanılan uluslararası endekslerin görünümünün analiz edilmesidir. Bütün endeksler 1996 yılından başlayıp konjonktürün durumuna göre hesaplandığı en son yıla kadar hesaplanmıştır. Dış ticaretin performansının uyum analizinde kullanılan endeksler; konsantrasyon ve çeşitlendirme endeksi, ikili yoğunlaşma endeksi, ticaret yapılarında benzerlik göstergesi endeksi, ticaret tamamlayıcılık endeksi, ihracatın ithalatı karşılama endeksi ve ticari uzmanlık endeksidir. Bu endeksler yardımıyla Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne alternatif bir pazar olarak zamanla İslam İşbirliği Teşkilatı'nı koyup koyamayacağını cevabını arayacağız. Dış ticaretin uyum analizi için ilk endeksimiz; konsantrasyon ve çeşitlendirme endeksidir. Konsantrasyon endeksinde, literatürde ürün yoğunlaşma endeksi veya Hirschman endeksi de denilmektedir. Konsantrasyon endeksi 0 ile 1 arasında değer alır. Endeks değeri küçüldükçe oluşturulan pazar çeşitliğinin sağlandığını, endeks değeri 1'e yakınlaşırsa da pazarın yoğunlaşmasının arttığını göstermektedir. Diğer bir endeks olan çeşitlendirme endeksi de konsantrasyon endeksi gibi 0 ile 1 arasında değer alır. Çeşitlendirme endeksinin yüksek değerleri yoğunlaşmayı, düşük değerleri ise çeşitlendirmeyi temsil etmektedir. Yani konsantrasyon ve çeşitlendirme endeksleri birbirlerine bağlıdır (Unctadstat, Wordbank). Tablo 4'te yıllar itibarıyla Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın konsantrasyon ve çeşitlendirme endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 4. Konsantrasyon ve Çeşitlendirme Endeksleri, 1996-2015

Yıl	Ölçüm	GB İhracat	GB İthalat	İİT İhracat	İİT İthalat
1996	Ürün sayısı	260	260	260	261
	Konsantrasyon Endeksi	0,052051125	0,05314657	0,32544743	0,046535583
	Çeşitlendirme Endeksi	0,162373686	0,089929261	0,511855529	0,233700605
1997	Ürün sayısı	260	259	259	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,053962853	0,053983685	0,309719817	0,048274168
	Çeşitlendirme Endeksi	0,156759787	0,087136585	0,492583088	0,226926674
1998	Ürün sayısı	260	260	259	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,057755515	0,054416068	0,247357617	0,048006418

	Çeşitlendirme Endeksi	0,147871083	0,081718586	0,479957505	0,233320334
1999	Ürün sayısı	260	260	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,060502893	0,059452879	0,300920956	0,053459682
	Çeşitlendirme Endeksi	0,154148755	0,082641595	0,495724183	0,2347801
2000	Ürün sayısı	260	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,070095512	0,070485347	0,3746732	0,063411413
	Çeşitlendirme Endeksi	0,171349752	0,086135996	0,509902369	0,222042981
2001	Ürün sayısı	260	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,067938594	0,064764262	0,342041624	0,058033579
	Çeşitlendirme Endeksi	0,160610402	0,081250862	0,499472388	0,227856349
2002	Ürün sayısı	259	260	259	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,068901121	0,063958614	0,326830819	0,0604588
	Çeşitlendirme Endeksi	0,164123206	0,085142083	0,487756445	0,227366436
2003	Ürün sayısı	259	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,070198123	0,066469875	0,347389402	0,059489916
	Çeşitlendirme Endeksi	0,175817839	0,095365935	0,493913228	0,216064545
2004	Ürün sayısı	259	260	259	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,06948752	0,068629479	0,366490147	0,060455306
	Çeşitlendirme Endeksi	0,181323238	0,10295608	0,492151932	0,214894312
2005	Ürün sayısı	259	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,06687732	0,069983281	0,406844068	0,064497362
	Çeşitlendirme Endeksi	0,188076418	0,10205543	0,495984256	0,212047121

2006	Ürün sayısı	260	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,065724156	0,071903141	0,426045152	0,067563483
	Çeşitlendirme Endeksi	0,19124074	0,104340576	0,499526069	0,207385974
2007	Ürün sayısı	260	260	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,065563276	0,069186193	0,41719217	0,062375714
	Çeşitlendirme Endeksi	0,19831238	0,109365612	0,496799061	0,212531898
2008	Ürün sayısı	259	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,065945891	0,075938229	0,4525754	0,078704411
	Çeşitlendirme Endeksi	0,212720509	0,112184856	0,495306383	0,244447327
2009	Ürün sayısı	259	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,068558539	0,07343083	0,372852189	0,066411067
	Çeşitlendirme Endeksi	0,216824878	0,129140762	0,473519355	0,237878456
2010	Ürün sayısı	260	260	260	259
	Konsantrasyon Endeksi	0,066311327	0,070839556	0,379660589	0,058817533
	Çeşitlendirme Endeksi	0,217927134	0,121406522	0,477701094	0,224050798
2011	Ürün sayısı	259	260	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,06355819	0,073301238	0,405711121	0,06366418
	Çeşitlendirme Endeksi	0,224808863	0,115999484	0,475172869	0,235822405
2012	Ürün sayısı	260	260	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,065899941	0,081009485	0,401359242	0,070966172
	Çeşitlendirme Endeksi	0,231961074	0,115739707	0,471948832	0,237129132
2013	Ürün sayısı	259	260	260	260

	Konsantrasyon Endeksi	0,064270414	0,075963376	0,387997315	0,071632048
	Çeşitlendirme Endeksi	0,224373956	0,120068281	0,458207677	0,228580084
2014	Ürün sayısı	259	260	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,063885241	0,069962965	0,362362785	0,066884399
	Çeşitlendirme Endeksi	0,223520403	0,120113379	0,452708552	0,218332171
2015	Ürün sayısı	259	259	260	260
	Konsantrasyon Endeksi	0,065984357	0,060344844	0,249953444	0,056345785
	Çeşitlendirme Endeksi	0,208443866	0,122367555	0,428012105	0,208875448

Kaynak: <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistiklerinden Oluşturulmuştur [Erişim: 10.05.2017].

Tablo 4’te ihrac ve ithal edilen ürün sayısının ortalama 260 olduğu görülmektedir. Ürün sayısında Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı’nda çeşitlilik sağlanmıştır. Gümrük Birliği’nin ihracatı için konsantrasyon ve çeşitlilik endeks değerlerine bakarsak, yıllar itibarıyla ihracatta pazar yoğunluğu artmıştır. Gümrük Birliği’nin ithalat konsantrasyon ve çeşitlilik endeks değerlerine bakarsak, yıllar itibarıyla ithalatta da pazar yoğunluğu artmıştır. İslam İşbirliği Teşkilatı’nda ise ihracat ve ithalat için konsantrasyon ve çeşitlilik endeks değerlerine bakarsak, yıllar itibarıyla ihracatta pazar yoğunluğunu ve çeşitliliği artarken, ithalatta ise çeşitlendirme sağlanmıştır. 2015 yılı için Türkiye’nin dış ticaretinde Gümrük Birliği ihracatta % 44’lük ve ithalatta % 37’lik paya sahiptir. Bu paylar dış ticarete yoğunlaşma olduğunun göstergesidir. Türkiye’nin 2015 yılı için İslam İşbirliği Teşkilatı’nda ise ihracatta % 29’luk bir paya sahipken ithalatta ise % 10’luk paya sahiptir. Bu rakamlar yoğunluğun ve çeşitliliğin ihracatta arttığını ithalatta ise çeşitlilik gösterdiğinin kanıtı niteliğindedir.

Dış ticaretin uyum analizinde kullanılan başka bir endekste ikili yoğunlaşma endeksidir. İkili yoğunlaşma endeksi dış ticaret yoğunlaşmalarının gelişimini göstermektedir. Bu endeks değeri ekonomik kuruluşlarla olan dış ticaretin ülke özelliklerine bağlı olarak artmakta veya azalmaktadır. İkili yoğunlaşma endeksinin artması ilgili ülkenin dış ticaretinde lehine bir durumken, azalış ise aleyhine bir ticaret sapması anlamına gelmektedir (Yamazawa 1971:11, Hill 1985:253, Chow vd. 1999:175, Akal vd. 2015:1249). Tablo 5’te yıllar itibarıyla Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı’nın ikili yoğunlaşma endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 5. Yıllar İtibarıyla İkili Yoğunlaşma Endeksi

Yıllar	GB İhracat	GB İthalat	İİT İhracat	İİT İthalat
1996	0,052086131	0,053177384	0,325697788	0,046605017
1997	0,053878021	0,054006579	0,310987092	0,048315697
1998	0,057651539	0,054398917	0,250685798	0,048108198

1999	0,060504516	0,059472402	0,303264019	0,05351524
2000	0,070250752	0,070592308	0,376201121	0,063497006
2001	0,068012584	0,064816359	0,343644459	0,05809855
2002	0,06900916	0,063997004	0,327867784	0,060532416
2003	0,070319726	0,066516672	0,348922428	0,059544321
2004	0,069000121	0,067994537	0,368289544	0,060570634
2005	0,066803116	0,069964033	0,408565119	0,064577652
2006	0,065734537	0,071836421	0,427449696	0,067763934
2007	0,066599555	0,070810856	0,41824902	0,062534643
2008	0,065915562	0,075926654	0,455359737	0,078746561
2009	0,068571774	0,073502564	0,372789549	0,06675928
2010	0,066307292	0,070845201	0,384559181	0,059081291
2011	0,063495375	0,073359067	0,411325546	0,063611705
2012	0,066464581	0,081911035	0,415652254	0,069750737
2013	0,064241128	0,076091513	0,402631228	0,070333301
2014	0,063966338	0,068897171	0,377724448	0,064439986

Kaynak: <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistikleri, TÜİK ve Dünya Ticaret Örgütü İstatistiklerinden Oluşturulmuştur [Erişim: 10.05.2017].

Tablo 5'te Gümrük Birliği'nin ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ihracat ve ithalat ikili yoğunlaşma endeks değerleri Türkiye'nin dış ticaretinde bu iki uluslararası ekonomik kuruluşla olan dış ticaretin ülke lehine gerçekleştiğini göstermektedir. İkili yoğunlaşma endekslerinin değerleri, dış ticarete Türkiye için katkı sağlayan kuruluşlar olduğunu göstermektedir.

Dış ticaretin uyum analizinde kullanılan başka bir endeks ise ticaret yapılarındaki benzerlik göstergesi endeksidir. Ticaret yapılarında benzerlik göstergesi endeksi, ilgili ülkelerin ihracat veya ithalat yapılarının benzerliği karşılaştırılmaktadır. Ticaret yapılarında benzerlik göstergesi endeks değeri 0 ile 1 arasında yer almakla birlikte katsayının değerinin yüksek olması durumunda ülkelerin ihracat veya ithalat yapılarının benzer olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 6'da yıllar itibarıyla Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ticaret yapılarında benzerlik göstergesi endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 6. Ticaret Yapılarında Benzerlik Göstergesi Endeksi

Yıllar	GB İhracat	GB İthalat	İİT İhracat	İİT İthalat
1996	0,838018	0,909824	0,488623	0,766105
1997	0,843446	0,912827	0,507155	0,772956
1998	0,852299	0,918414	0,519004	0,766680
1999	0,845729	0,917311	0,502683	0,764975
2000	0,828073	0,914502	0,489058	0,777675
2001	0,839412	0,918712	0,499830	0,772191
2002	0,835571	0,914832	0,511576	0,772582
2003	0,823960	0,904478	0,505415	0,783838
2004	0,818662	0,897338	0,507076	0,784323
2005	0,811790	0,897821	0,502849	0,787748
2006	0,808723	0,895509	0,499726	0,792936
2007	0,799887	0,888245	0,503085	0,786358
2008	0,786756	0,887681	0,504977	0,755232
2009	0,782293	0,870319	0,526401	0,762634
2010	0,781118	0,878022	0,521366	0,775802
2011	0,775794	0,883450	0,525296	0,762982
2012	0,771079	0,884955	0,520316	0,760642
2013	0,780752	0,885691	0,527280	0,765196

Kaynak: <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistiklerinden Oluşturulmuştur [Erişim:10.05.2017].

Tablo 6’da Gümrük Birliği’nin endeks değeri 1996 yılından yıllar geçtikçe 2013 yılına kadar düşmüştür. Gümrük Birliği’ndeki ihracat benzerliğindeki azalma Türkiye’nin Gümrük Birliği’ne ihracatta alternatif pazarlar oluşturma düşüncesi olduğunun göstergesidir. Benzerlik göstergesi endeks değeri İslam İşbirliği Teşkilatı’nda ise 1996 yılından 2013 yılına kadar yükselmiştir. Bu artış alternatif pazar düşüncesinde İslam İşbirliği Teşkilatı’nın önemli bir yerde olduğunun göstergesidir. İthalat için ise ticaret yapılarında benzerlik göstergesi endeks değerlerine bakarsak İslam İşbirliği Teşkilatı 1996 yılından 2013 yılına gelinceye kadar düşmüştür. Gümrük Birliği’nde ise 1996 yılından 2013 yılına gelindiğinde benzerlik göstergesi endeks değeri

düştür. İthalat endeks değerlerinde İslam İşbirliği Teşkilatı'nda önemli bir azalma yaşanmamıştır. Bu durum Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'nda kurucu bir ülke olması ve örgüt içerisindeki ülkelerle yapılan ithalat hacminin gelişiminin zamana ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Gümrük Birliği'nin ithalat endeks değerinin azalması ise ithalat yapacak başka ülke veya ülke gruplarına doğru bir kayma olduğunu göstermektedir. Kısaca Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı'yla ihracat endeks değerine bakıldığında ihracat yapılarının yıllar geçtikçe endeks değerinin artışıyla birlikte ihracatın arttığı göstermektedir. Gümrük Birliği'yle olan ithalat azalırken İslam İşbirliği Teşkilatı'yla neredeyse değişmemesi ithalatta tercihlerin Türkiye için değiştiğinin habercisidir.

Dış ticaretin uyum analizinde kullanılan başka bir endeks de ticaret tamamlayıcılık endeksidir. Ticaret tamamlayıcılık endeksi; ithalat ve ihracatın benzerliğini gösterir. Bu endeks bir ülkenin ithalat ve ihracatındaki yapıların ne kadar iyi eşleştiğini gösterir. Endeks değeri 0 ile 1 arasında değer alır. Bir ülke tarafından ihraç veya ithal edilmiş hiçbir mal olmadığında ve ihracat ve ithalat hisseleri tam olarak eşleştiğinde endeks değeri 1'dir. Tablo 7'de yıllar itibarıyla Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ticaret tamamlayıcılık endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 7. Ticaret Tamamlayıcılık Endeksi

Yıllar	GB	İİT
1996	0,829008	0,489866
1997	0,834975	0,508747
1998	0,841439	0,523899
1999	0,837905	0,501026
2000	0,819182	0,486028
2001	0,825839	0,501960
2002	0,822857	0,512005
2003	0,811362	0,505418
2004	0,806692	0,505027
2005	0,801857	0,498396
2006	0,801469	0,497547
2007	0,792286	0,498033
2008	0,777509	0,501254
2009	0,780610	0,521517
2010	0,774123	0,517872

2011	0,771390	0,520440
2012	0,770946	0,512378
2013	0,778343	0,514661

Kaynak: <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistiklerinden Oluşturulmuştur [Erişim:10.05.2017].

Tablo 7’de ticaret tamamlayıcılık endeksi ne kadar yüksek ise o ülke, ülke grubu veya ekonomik teşkilatın ihracat ve ithalatı birbiriyle örtüşmektedir. Gümrük Birliği’nin 1996 yılındaki endeks değeri 2013 yılına kadar neredeyse her yıl azalırken, İslam İşbirliği Teşkilatı için ise 1996 yılından 2013 yılına gelindiğinde Gümrük Birliği’nin tersine bir artış eğilimindedir. Gümrük Birliği’nin azalan endeks değeri Türkiye için dış ticarete Gümrük Birliği’nin etkinliğinin azaldığının göstergesidir. İslam İşbirliği Teşkilatı için ise tersi durum geçerlidir. 1996 yılındaki endeks değerinden 2013 yılına gelindiğinde endeks değerindeki artış İslam İşbirliği Teşkilatı’nın dış ticarete etkinliğinin arttığına bir göstergesidir.

Dış ticaretin uyum analizinde kullanılan başka bir endeks de ihracatın ithalatı karşılama endeksidir. İhracatın ithalatı karşılama endeksi, ihracat endeksinin ithalat endeksine oranıdır. Bu endeks ülkenin ihracat gücünün gelişimini ortaya koymaktadır. Endeksin 100’den büyük çıkması ihracattaki artış hızının ithalat artış hızından yüksek olduğu bu durum ülke lehine ticaretin artması anlamına gelmektedir. 100’den uzaklaşması ise ülke aleyhine ticaretin yani ihracatın azalması anlamına gelmektedir. İhracat yerine ithalata bağımlılığın olduğu durumun ortaya çıkmasıdır. Tablo 8’de yıllar itibariyle Gümrük Birliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı’nın ihracatın ithalatı karşılama endeks değerleri verilmiştir.

Tablo 8. İhracatın İthalatı Karşılama Endeksi

Yıllar	GB	İİT	Yıllar	GB	İİT
1996	100	100	2007	109,5495	106,753453
1997	99,71024	108,6867311	2008	96,37733	126,307699
1998	113,7580	128,573224	2009	97,54931	144,981862
1999	116,9104	93,73924042	2010	87,65857	68,2426173
2000	80,12989	58,19870968	2011	93,60798	81,2300029
2001	161,2227	134,0076023	2012	98,99637	146,665812
2002	89,86797	166,3511558	2013	100,6201	88,3391201
2003	98,18354	105,4354484	2014	113,1822	108,529969
2004	97,55117	108,2939292	2015	105,4021	114,174351
2005	103,2008	93,18754189	2016	109,6298	94,1212434
2006	102,9289	81,76370603	-	-	-

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistiklerinden Faydalanılarak Oluşturulmuştur [Erişim: 20.09.2017].

Tablo 8’de ihracatın ithalatı karşıladığı yıllar olan ülke lehine dış ticaretin gerçekleştiği yıl sayıları İslam İşbirliği Teşkilatı’nda 12 yıl iken Gümrük Birliği’nde 10 yıldır.

Dış ticaretin uyum analizinde kullanılan son endeks ticari uzmanlık endeksidir. Ticari uzmanlık endeksi -1 ile +1 arasında değer alır. Endeksin pozitif değeri bir ekonominin net ihracat yaptığını gösterir. Bu durum belirli ürünün üretiminde ülkenin uzmanlaştığının göstergesidir. Tersisi durum ise, negatif bir değer olduğunda endeks, ihracattan fazla ithalat olduğunu ve o ülkede uzmanlaşma yerine tüketimin olduğunun göstergesidir (Verter 2016:1806).

Tablo 9. Ticari Uzmanlık Endeksi

Yıllar	GB	İİT
1996	0,014968190	0,033274934
1997	0,016693782	0,024628289
1998	0,010062938	-0,021530050
1999	0,000739123	0,065925909
2000	-0,011319737	0,138450557
2001	-0,000270600	0,104795892
2002	0,005685947	0,100317881
2003	0,001145708	0,110969964
2004	0,000622166	0,110028312
2005	-0,009049451	0,139843674
2006	-0,017962732	0,161770699
2007	-0,015873554	0,141097563
2008	-0,021735355	0,142154574
2009	-0,005765018	0,075201500
2010	-0,010152277	0,105070443
2011	-0,008517414	0,146972358
2012	-0,002326726	0,140772189

Kaynak: <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistiklerinden Oluşturulmuştur [Erişim:10.05.2017].

Tablo 9’da Gümrük Birliği’nin ticari uzmanlık endeks değerleri 2000, 2001, 2005 ve sonraki bütün yıllar için negatif değer almıştır. Gümrük Birliğinin endeks değerleri genel olarak sadece 7 yıl pozitif değer alırken 10 yıl negatif değer almıştır. Bu durum ihracattan fazla ithalat olduğunu ve Türkiye’de uzmanlaşma yerine tüketimin olduğunu göstergesidir. İslam İşbirliği Teşkilatı için ise sadece 1998 yılı endeks değeri negatiftir. Diğer bütün yıllarda pozitif değer almış ve Türkiye İslam İşbirliği Teşkilatı ile net ihracata sahiptir. İslam İşbirliği Teşkilatı’nın endeks değerlerinde sadece 1 yıl negatif değer alırken 16 yıl pozitif değer almıştır. Gümrük Birliği ile olan endeks değerlerinden 2000 ve 2001 yılı değerleri kriz yıllarıdır. Bu yüzden negatif değer almıştır. Fakat 2005 ve sonrası yıllara baktığımızda alınan negatif değerler Türkiye’nin Gümrük Birliği’yle olan dış ticaretinde net ihracat yerine tüketimin söz konusu olduğunu bir göstergesidir. İslam İşbirliği Teşkilatı’nın pozitif endeks değerleri ise Türkiye’nin dış ticarete alternatif arayışlarında zamanla İslam İşbirliği Teşkilatı’nın önemli bir pazar haline geleceğini destekler niteliktedir.

6. SONUÇ

Türkiye kendi bölgesindeki bütünleşmelerle bir gün sorun yaşayabileceğini düşünerek dünya konjonktüründeki ekonomik kuruluşlarla iletişim halinde olmalıdır. Alternatiflerin bulunması çok yönlü bir ekonomi için gereklidir. Çok yönlü bir ekonomi ekonomik çıkarların maksimize edildiği bir ekonomidir. Küreselleşmeyle birlikte dünyada artan rekabet ortamı 2008 küresel ekonomik krizinden sonra dünya ülkelerini ülkeler ve bölgeler arası işbirliğine doğru yöneltmiştir. Küreselleşme sürecinde dış ticarete rekabetin her geçen gün zorlaştığı bir dönemde bugün ülkeler, dış ticareti gerçekleştirmek için en önemli seçenekleri olan ülkeler ve bölgesel arası ekonomik bütünleşmeleri kullanmaktadırlar. Yeni yeni bölgesel ekonomik bütünleşmelerle dış ticareti arttırmak için alternatifler oluşturma düşüncesi, Türkiye için önemli hale gelmektedir. Ülkeler küresel rekabet ortamında mevcut ve yeni bölgesel ekonomik bütünleşmelere dahil olmak zorundadır. 2000 sonrası dönemde Türkiye’nin dış ticaretinde G-20, OECD ve Gümrük Birliği önemli paylara sahipken 2008 krizinden sonra Türkiye’nin dış ticaret ekseninde Avrupa’dan, İslam ülkelerine doğru bir kayma yaşanmıştır. Bu kayma hareketinde İslam İşbirliği Teşkilatı önemli paya sahiptir. Türkiye, 2000 sonrası dönemde G-20, OECD ve Gümrük Birliği ile azalan dış ticaret hareketlerinin tersine İslam İşbirliği Teşkilatı ile artış trendine girmiştir. Türkiye’nin dış ticarete alternatif aramasının nedeni Avrupa ve Amerika merkezli ekonomik kuruluşlarda finansal üretim etkinken, Türkiye’nin aktif bir şekilde finansal üretim araçlarını etkin kullanamamasını da düşünülürse Asya ve Avrasya merkezli uluslararası ekonomi kuruluşların ise hem finansal hem de reel üretim merkezli işlemler gerçekleştirmeleri Türkiye’nin bu uluslararası ekonomik kuruluşlarla daha aktif bir dış ticaret süreci yaşaması için bir fırsat oluşturmaktadır. Günümüzde uluslararası ticaretin merkezi Avrupa’dan Asya’ya doğru kaymaktadır. Bu kaymanın nedenleri Asya’nın en büyük pazar olması, dünya nüfusunun büyük bir kısmının Asya’da olması ve nüfusla ilişkili olarak üretim ve tüketim harcamalarının da yine Asya’da bulunmasıdır. Dünya enerji kaynaklarından fosil yakıtların kıt olması ve enerjiye bağımlılığın her geçen gün artması petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli miktarının Avrasya bölgesinde bulunması da Türkiye ve diğer dünya ülkelerini Avrasya ülkeleriyle olan dış ticaretine yönelmesindeki en önemli etkenlerdendir.

Türkiye, İslam İşbirliği Teşkilatı ile oluşturduğu uluslararası ekonomik bütünleşmeye 2008 küresel finansal krizinden sonra ağırlık vermiştir. Avrupa Birliği’yle yaklaşık yarım yüzyıl süren ekonomik bütünleşmeye bakılırsa Türkiye, Avrupa ve Gümrük Birliği’nden öğrendiği tecrübeleri yeni bir bölgesel bütünleşme olan İslam İşbirliği Teşkilatı’nda kullanıp avantajlı duruma gelebilir. Dünya ticaretinin yönünün Avrupa’dan Asya’ya kaydığı göz önünde tutulursa Türkiye için İslam İşbirliği Teşkilatı ilerleyen dönemlerde Gümrük Birliği’ne iyi bir alternatif olabilir mi sorusunun cevabı için önem kazanmıştır. Türkiye’nin coğrafi konumunu olsun, dini olsun, potansiyeli olsun her türlü avantajını kullanarak dış ticarete kar maksimizasyonu sağlamak için fırsatlarını değerlendirmelidir. Türkiye’nin kurucu üye olduğu İslam İşbirliği Teşkilatı’yla olan dış

ticaretine baktığımızda yıllar itibariyle ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Bu ticaret fazlası verme durumu iyi kullanılarak kaynakların katma değeri yüksek teknolojik ürünlere doğru yönlendirilmesi sağlanmalıdır.

İslam İşbirliği Teşkilatı'ndaki ülkeler ihracat potansiyelleri ve kişi başına düşen milli gelirlerine göre; az gelişmiş, petrol zengini ve kısmen sanayileşmiş ülkeler olarak farklı potansiyeli olan ülkelere oluşmaktadır. Bu ülkeler teknoloji yoğun üretim gerçekleştirememektedirler. Teknoloji yoğun üretimi gelişmiş ülkeler gerçekleştirmektedirler. Türkiye ve İslam İşbirliği Teşkilatı dünya ticaretinde söz sahibi olmak istiyorlarsa sahip oldukları potansiyeli lehine bir şekilde kullanarak yüksek katma değer yaratan ürünler üretmelidirler. Fakat bu üretim zaman alıcı bir süreçtir. Bu süreç eğer gerçekleşirse Türkiye ve İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkeler için hammadde ticaretine bağlı ihracat yapısı uzun vadede değişir. Bu değişim üye ülkeler için gelir arttırıcı ve ekonominin yapısını güçlendirici etki yapar. Bu güçlü etki yaşanacak küresel krizlerin etkilerini minimize etmekte yardımcı olacaktır. Sahip olunan potansiyelin dezavantajlı bir durumu da bulunmaktadır. Coğrafi olarak dünyanın çeşitli bölgelerinden oluşan bu ekonomik bütünleşme ülkeler arasındaki güçlü işbirliğini zorlaştırmaktadır. İslam İşbirliği Teşkilatı'na üye ülkeler oldukça zengin bir potansiyele sahip olmalarına rağmen bu potansiyellerini yeterince kullanamamaktadırlar. Ülkelerdeki alt yapı yetersizliği ve yatırımlar için güvenli ortamın sağlanamaması da ekonomik işbirliğinin geliştirilememesinde etkili faktörlerdendir.

Bu çalışma Türkiye'nin ekonomik bütünleşmelerinden biri olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın Gümrük Birliği'ne alternatif bir pazar olabilir mi sorusuna cevap aramaktadır. Türkiye ile İslam İşbirliği Teşkilatı arasındaki dış ticaretin performans analizi değerlendirildiğinde 2008 sonrası yıllarda Türkiye'nin dış ticaret yapısının İslam İşbirliği Teşkilatı'na doğru kaydığı görülmektedir. Fakat Türkiye'nin dış ticaret faaliyetlerini gerçekleştirmek için gerekli hammaddeyi ithal etmesi Türkiye'yi dış ticarete dışa bağımlı hale getirmektedir. Türkiye ile İslam İşbirliği Teşkilatı arasındaki dış ticaretin uyum analizini değerlendirildiğinde Türkiye için İslam İşbirliği Teşkilatı ve İslam İşbirliği Teşkilatı için de Türkiye'nin önemi yıllar itibariyle artmaktadır. İslam İşbirliği Teşkilatı ve Türkiye'nin dış ticaret işlemlerinde konsantrasyon, çeşitlendirme, yoğunlaşma, benzerlik, tamamlayıcılık, ihracatın ithalatı karşılama ve ticari uzmanlık endeksleri dış ticarete çeşitliliğin, yoğunlaşmanın ve etkinliğin sağlandığını göstermektedir. Yıllar itibariyle artan dış ticaret hacimleri ve ekonomik kuruluşların makro ekonomik yapıları dikkate alındığında Türkiye için İslam İşbirliği Teşkilatı zamanla Gümrük Birliği'ne alternatif bir pazar oluşturabilir.

Kaynakça / References

Akal, Mustafa & Ahmet Yağmur Ersoy (2015). "Osmanlı 45 Ülkelerinin Türkiye ile dış ticaret yoğunlukları gelişimi ve Yeni Osmanlılık". *International Journal of Human Sciences* 12(1): 1244-1262.

Akgül, Mehmet Serhat (2013). "Çekim Modeli Bulguları Işığında Türkiye'nin İslam İşbirliği Teşkilatı İle İlişkileri ve Ticari Potansiyeli". *Adam Academy Journal of Social Sciences/Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 3(2).

Aktakas, Başak Gül vd. (2014). "Bilgi Toplumunda Verimliliğin Belirleyicileri: İslami İşbirliği Teşkilatı Üyesi Seçili Ülkeler Üzerine Ampirik Bir Çalışma". *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 9(1).

Arslan, Kahraman (2014). "İslam Ülkeleri Arasında İşbirliğine Giden Yolda Yeni Arayışlar". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 10(21): 179-198.

Bakkalçı, Ahmet Can (2002). "Avrupa Birliği ile Türkiye Arasında Gerçekleřtirilen Gümrük Birliğinin Kaynak Dağılımı Üzerine Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17(2).

Balassa, Bela (1976). "Types of Economic Integration" *Economic Integration Worldwide, Regional, Sectoral*, (der) Fritz Machlup, Londra: The Macmillan Press Ltd. Chow, Peter ve Mitchell Kelman Yochanan (1999). "A Test of the Linder Hypothesis in Pacific NIC Trade 1965-1990". *Applied Economics* 31:2: 175-182.

Çak, Demet & Murat Çak. (2007). "Gümrük Birliği'nin Getirdikleri ve Götürdükleri: Dış Ticaret Vergileri ve İhracat Gelirleri Analizi", *İstanbul Ticaret Odası Yayınları* No: 2007-68.

Dura, Cihan & Hayriye Atik. (2007). *Avrupa Birliği, Gümrük Birliği ve Türkiye (3. Basım)*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Erhan, Çağrı & Erhan Akdemir (2016). "Türkiye-Avrupa Birliği Müzakere Sürecinde İlk 10 Yılın Muhasebesi (2005-2015)". *Bilgi* 78, 7-35.

Feshari, Majid (2016). "The Effective Factors on Survival Duration of Economic Expansion in Selected Countries of Islamic Cooperation Organization (Survival Analysis Approach)." 97-120.

Haberler, Gottfried (1970). *Dış Ticaret Teorisine Genel Bir Bakış*. (Çev. Mumcu Necati), İstanbul Üniversitesi Yayın No. 1503.

Hill, Hal (1985). "Australia - Philippine Trade Relations". *Journal of Philippine Development* 8(2): 253 – 273.

Işık, Nihat vd. (2016). "Terörün Kamu Harcamalarına Etkisi: İslam İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkeler Üzerine Bir İnceleme". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8(16): 46-60.

Kesgingöz, Hayrettin (2017). *Uluslararası Ekonomik Kuruluşlarının Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Maksimova, Margarita (1976). *Comment on Papers Types of Economic Integration by B. Balassa in Economic Integration Worldwide, Regional Sector*, London: Macmillan, pp32-36.

Mikic, Mia (1998). *International Trade*. London: Macmillan Press.

Mohamad, Nordin Haji & Fatimah Binti Said (2011). "Comparing Macroeconomic Performance of İİT Member Countries". *International Journal of Economics and Management Sciences* 1(3): 90-104.

Sevgin, Hakan & Atalay Çağlar (2017). "İslam İşbirliği Teşkilatı'na Üye Ülkelerin Veri Zarflama Analizi ve TOPSIS Yöntemiyle Karşılaştırılması". *DÜSOBİAD* 221.

Temiz, Dilek (2009). Gümrük Birliği ile Birlikte Türkiye'nin Dış Ticaretinde Yapısal Değişimler Oldu Mu?. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 8, No. 1; ss.115-138.

Tinbergen, Jan (1965). *International Economic Integration*. Amsterdam: Elsevier Publishing Co.

Tireli, Münir vd. (2013). "İİT Ülkeleri Ve Türkiye'ye Ait Sosyal Göstergeler ile İnsani Gelişim Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Karşılaştırmalı Analizi". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi* 7(30).

Ülger, İrfan Kaya (2016). "The European Union's Role in Turkey's Social Transformation/Türkiye'nin Toplumsal Değişiminde Avrupa Birliği'nin Rolü". *Bilgi* 78, 73-93.

Verter, Nahanga (2016). "Analysis of Some External Influences on Agricultural Performance in Nigeria". *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis* 64(5): 1805–1821.

Viner, Jacob (1950). *The Customs Union Issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace

Yamazawa, Ippei (1971). "Structural Changes in World Trade Flows". *Hitotsubashi Journal of Economics* 11(2): 11-21.

Yıldırım, Ertuğrul & Cihan Dura (2007). "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri Konusundaki Literatüre Bir Bakış". *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 28 Ocak-Haziran.

Diğer Kaynaklar / Other Sources

TÜİK/ Türkiye İstatistik Kurumu Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 20.09.2017].

UNCTADSTAT, <http://unctadstat.unctad.org/> Dış Ticaret İstatistikleri, [Erişim: 10.05.2017].

UNCTADSTAT, http://unctadstat.unctad.org [Erişim: 10.05.2017].

www.ab.gov.tr [Erişim Tarihi: 20.09.2017].

Wordbank, <http://www.worldbank.org/> [Erişim Tarihi: 20.09.2017]

WTO, <http://stat.wto.org/> [Erişim Tarihi: 20.09.2017].

MFA, www.mfa.gov.tr [Erişim Tarihi: 20.09.2017].